

Peter Zajac a pokus o pulzačnú estetiku

MICHAL HARPÁŇ, Filozofická fakulta Univerzity v Novom Sade

HARPÁŇ, M.: Peter Zajac and his Attempt at Pulsatory Aesthetics
SLOVENSKÁ LITERATÚRA 63, No. 5, p. 320 – 325.

Peter Zajac advocates the synergy approach to literature in his monographs and studies. In his opinion, literature deals with the theme of problem situations, which do not necessarily have to be crises, but also acts of anticipating and defusing a crisis. The functional sign of their presentation is the pulsatory character as an output of multidimensional nature and manifold interaction, which resulted from thematizing the life world. The creativity of literature seen in this way is closely related to the dynamics of creation, construction, reading, impact of a literary work.

Key words: Peter Zajac, creativity of literature, pulsation of literature, creative principles of synergetics, issues of semiosis.

Peter Zajac (1946) bol spolupracovníkom niekdajšieho Kabinetu literárnej komunikácie a experimentálnej metodiky v Nitre, kde sa pod vedením Františka Miku a Antona Popoviča zaoberal výskumom literárnej komunikácie a metakomunikácie. V súlade s tímovým spôsobom práce sa Zajacovi dostala „úloha“ skúmať komunikačný aspekt literárnych žánrov a v publikáciách Kabinetu uverejnil o tom niekoľko pozoruhodných štúdií. Netreba osobitne hovoriť o význame nitrianskej školy, ktorá značne prispela k tomu, aby slovenská literárna veda bola známa aj v širších európskych rámcoch. V Nitre sa predovšetkým vychádzalo z teoretických postulátov Františka Miku, ktoré fascinovali svojou systematickosťou a v ktorých sa v sedemdesiatych rokoch prepájali najplodnosnejšie východiská literárno-vedného myslenia: základné odkazy klasického štrukturalizmu, podnety zo semiotiky a teórie literárnej komunikácie. Dodnes neexistuje dôkladnejšie zhrnutie výsledkov nitrianskej školy, azda okrem štúdie nebohého Antona Popoviča Komunikačný aspekt v slovenskej literárnej vede.¹ To by iste bolo potrebné urobiť aj popri tom, že v Nitre aj ďalej pracuje výskumný tím, lebo dnes je celkom jasné, že sedemdesiate normalizačné roky v Československu v nemalej miere poznačili aj práce členov vtedajšieho tímu. Možno predpokladať, že niektoré teoretické postuláty boli v protiklade s ideologickou normou, alebo aspoň, že boli pre ňu neprijateľné, no na druhej strane zrejme bolo aj viacero pokusov túto normu aj teoreticky podložiť. Z tohto aspektu napríklad môže byť zaujímavé sledovať, v akej miere a či vôbec záujem o spoločenský aspekt literárnej komunikácie, výrazne prítomný v ich prácach z konca sedemdesiatych rokov, bol koncepčnej povahy a v akej miere a či bol len výsledkom ideologickej objednávky alebo dokonca prinútenia.

¹ *Slovenská literatúra*, roč. 26, 1979, č. 1, s. 76 – 98.

Bez prehánania možno povedať, že František Miko bol veľkej časti mladších slovenských literárnych teoretikov vzorom a učiteľom. Je celkom pochopiteľné, že aj Peter Zajac absolvoval jeho školu, v doslovnom zmysle ako člen výskumného tímu, ale aj nepriamo, ako pokračovateľ systematického teoretického myslenia. Napokon, na prvý pohľad vidno, že štruktúra textov v jeho dvoch knihách pripomína štruktúru textov v knihách Františka Miku: postuláty zo štúdií zameraných teoreticky sa aplikujú v interpretáciách literárnych diel, teória a prax sa nielen prelínajú, ale aj korigujú a dopĺňujú. Peter Zajac uverejnil dve knihy, ktoré tvoria svojrázny celok – *Tvorivosť literatúry* (1990) a *Pulzovanie literatúry* (1993). Hneď treba povedať, že knihy nie sú lineárnym nadväzovaním na Mikove teoretické postuláty, ani na postuláty hociktorého iného teoretika. Vznikli v odlišnej dobe a tú odlišnosť nechápeme len ako zmenu spoločenskej konštelácie, ale, odvážime sa povedať, aj v konšteláciách zmeny epistémy.

Je očividné, že v postštrukturalistickej autoreflexii literárna veda si je vedomá vlastnej krízy. Peter Zajac tú krízu ilustruje dvoma líniami rozmyšľania o literatúre, ktoré sú takmer nespojiteľné: na jednej strane štruktúrna línia rezultovala radom úspešných a operatívnych štruktúr, ale bez odpovede na otázku zmyslu literatúry, a na strane druhej hermeneutická línia také odpovede núka, ale najčastejšie apriórne a vedecky neprevertiteľné. Definícia stavu v duchovných vedách nie je ružová: „Problémom spoločenskovedného myslenia je teda to, že práve vo chvíli, keď prírodovedné poznanie potvrdzuje predpoklady, ktoré sa ako hypotézy objavili v oblasti duchovného poznania, ono samo žije v pocite ustavičnej krízovosti. Filozofia sa vzdala predstavy integrálnej spoločenskovednej disciplíny, sociológia hľadá relevantné spoločenské problémy a možnosti participácie na ich riešení, psychológia sa uchýľuje do svojej experimentálnej polohy, kulturológia má problém preklenúť abstraktnosť poznania konkrétnosťou jednotlivých kultúrotvorných činností, literárna veda zápasí so svojou vnútornou roztrieštenosťou a často aj s pocitom vlastnej irelevantnosti.“²

Citát je z prvej Zajacovej knihy *Tvorivosť literatúry*, z rovnomennej kapitoly. Literárna veda teda, a predovšetkým jej teoretická dimenzia, sa má znova opierať o prírodné vedy, ale teraz k ich poznatkom podnieteným hypotézami z oblasti duchovného poznania. Tu Zajac predovšetkým myslí na teóriu systému a na synergetiku ako vedeckú disciplínu, ktorá sa zaoberá „kooperáciou medzi jednotlivými časťami systému“. Uvádza šesť základných princípov synergetických procesov, ktoré definoval zakladateľ synergetiky Haken:

1. synergetické procesy sa odohrávajú v systéme s prívodom energie z vonkajšieho okolia; ide teda o otvorené systémy;
2. synergetické procesy sa odohrávajú v systémoch, v ktorých existuje interakcia medzi jednotlivými podsystémami; výsledkom interakcie jednotlivých subsystémov je komplexnejšia systémová kvalita, ktorá nie je len súčtom vlastností pôvodných subsystémov;
3. synergetické procesy sa odohrávajú ďaleko od stavu systémovej rovnováhy, keď v nich vznikajú vnútorné fluktuácie (náhodné pohyby jednotlivých prvkov);
4. tieto vnútorné fluktuácie utvárajú rozličné konfigurácie, pričom tie, ktoré „zvíťazia“, sa stávajú parametrami usporiadania celého systému a určujú spôsob správania sa jednotlivých podsystémov;

² ZAJAC, Peter: *Tvorivosť literatúry*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1990, s. 17.

5. charakteristickým znakom synergetických procesov je zmena lineárnych, stálych pohybov v systéme na pulzačné (cyklické, vlnové, chvejivé, oscilačné), v ktorých sa „jednotlivé protiklady kmitavo zjednocujú“ (Fritjof Capra);
6. v synergetických systémoch môže viesť celkom rozdielne mikroskopické dianie k rovnakému makroskopickému usporiadaniu systému.

Zajac svoje tvrdenie, že došlo k obratu v súčasnej vede, zdôvodňuje faktom, že k tomu došlo v rozličných vedách: vo vývinovej teórii poznania sa hovorí o „kvalitatívnych procesoch“, v imunológii o „kooperatívnych systémoch“, v chémii o „disipatívnych štruktúrach“, v biológii o „živých, otvorených systémoch“, a vôbec o princípe „order to order“ (princíp poriadku, ktorý buduje na poriadku). Tento obrat v prírodných vedách privádza do súvisu s Bachtinovým chápaním dialogického charakteru reči a s Lotmanovým zdôrazňovaním nevyhnutnosti existencie najmenej dvoch systémov pre vznik kultúry. V úvode druhej knihy, *Pulzovanie literatúry*, Zajac stručne uvádza históriu svojho záujmu pre systémové prírodovedné rozmyšľanie. V šesťdesiatych rokoch to bolo stretnutie s Wienerovou kybernetickou koncepciou, z ktorej vyplývalo chápanie, že vesmír speje k tepelnej smrti. Začiatkom sedemdesiatych rokov v prácach Jacqua Monoda sa stretol s teóriou náhody – naproti poriadku a zákonitosti je princíp náhodnosti, v rámci ktorého sa aj človek chápe ako náhodný prírodný fenomén (o túto koncepciu sa v značnej miere opiera filozofia postmoderny a dekonštrukcie). Neskôr, začiatkom osemdesiatych rokov objavil práce Hakena, Eigena, Batesona, z ktorých vyplývalo, že „náhoda“ a chaos vytvárajú určitý poriadok, poriadok v pohybe, teda otvorený poriadok. A napokon, v druhej polovici osemdesiatych rokov sa zjavuje teória chaosu a „podivných atraktorov“, ktorá hovorí o pluralitne, netotalitne sa utvárajúcom poriadku, „pričom slovo totalitný tu chápem v zmysle, aký mu dáva Lévinas alebo neskôr Lyotard. Predstava pluralitných, netotalitných celkov však dala odpoveď na postmoderný dekonštrukcionizmus, ktorý vychádza z úplného relativizmu plurality“.³

Ústredným pojmom všetkých uvedených procesov, tak prírodných, ako aj spoločenských, je pojem tvorivosti. To je samozrejme pojem charakteristický pre mnohé činnosti, nielen pre činnosť ľudskú. Zajac konštitutívnu vymedzenosť tvorivosti vidí v tom, že „spája vnútornú mnohotvárnosť procesov s ich parametrickým usporiadaním; a vzájomná podmienenosť oboch procesov je zakladajúcim princípom a podmienkou vzniku tvorivosti“.⁴ Tvorivosť teda chápe ako zakladajúcu systémovú vlastnosť a zdôrazňuje, že tvorivosť a systém nie sú v protiklade („tvorivosť chápeme ako základnú existenčnú vlastnosť živých systémov“⁵). Takto pochopenú tvorivosť možno dať do súvisu s uvedenými princípmi synergetiky, pričom prívlastky synergetický a tvorivý možno chápať aj ako synonymá. Tak prvý princíp synergetiky, ktorý hovorí o prívode energie z vonkajšieho prostredia, je v priamej súvislosti so semiotickým charakterom literatúry. Systém literatúry svoju energiu čerpá zo životnej skutočnosti, ktorej hodnoty reálne existujú v živote, zatiaľ čo tie isté hodnoty v literatúre nadobúdajú semiotickú existenciu. Nositeľom transformácií životného sveta do literárneho diela je samozrejme autor; on môže skúsenosť transformovať do obrazu. Individualita literatúry je predpokladom tvorivosti, čo na

³ ZAJAC, Peter: *Pulzovanie literatúry*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1993, s. 4.

⁴ Zajac, c. d. 1, s. 11.

⁵ Tamže.

prvý pohľad môže byť v protiklade s jej rovnako neodškriepiteľným univerzálnym charakterom. V podstate tu ide o individuálnu tematizáciu univerzálnych životných situácií, no Zajac tu zdôrazňuje, že netreba zabúdať ani na univerzalitu vyjadrovacích možností, ktorými individuum, teda autor, disponuje.

Samotné životné situácie sú rôznorodé a viacdimenzionálne. Hoci často sme svedkami semiotickej prezentácie alternatívneho sveta protikladov „bud’ – alebo“, k nemu iste treba pridať aj svet možností „a – a“. V závere rozpravy Zajac nastoľuje dva funkčné princípy literatúry. Prvý spočíva v tom, že literatúra tematizuje neštandardné, nelineárne situácie, ďaleko od stavu rovnováhy. V druhom sa zdôrazňuje, že literatúra má jednotlivé situácie prijať, zvládnuť alebo sproblematizovať; jej vlastnou, teda semiotickou doménou je problematizovanie situácií: „Práve nelineárne videnie životných situácií (pričom v takejto situácii sa nachádza buď sám systém, alebo vzťah pozorovateľa k systému) spĺňa kritériá tvorivosti: práve takéto situácie sa nachádzajú ďaleko od rovnovážneho stavu, v nich sa lineárne pohyby menia na pulzačné, v nich vznikajú fluktuácie, ktoré vedú k pokusu o zmenu systémových podmienok, k reálnej zmene v rámci systému, či k zmene celého systému, v nich dochádza k interakcii jednotlivých podsystémov, ktoré inak na seba nepôsobia, v nich sa kmitavo spájajú protiklady, ktoré sa inak bipolárne rozdvajujú...“.⁶

Literatúra teda tematizuje problémové situácie, ktoré nemusia nevyhnutne byť aj situácie krízové, ale aj predvídanie krízy a obrana od nej, a funkčný znak ich prezentovania je ich pulzačný charakter ako výstup viacdimenzionálnosti a mnohorakosti interakcií, ktorý vyplynul z tematizácie životného sveta. Takto pochopená problematika tvorivosti literatúry je bezpochyby tesne spätá s dynamikou vzniku, konštrukcie, čítania, pôsobenia literárneho diela, a dalo sa dokonca očakávať, že tejto problematike Zajac venuje osobitnú teoretickú kapitolu – Dynamická povaha literárneho diela. Tu zdôrazňuje ich bytostnú prepojenosť: „Problém tvorivosti a dynamiky literatúry nemožno od seba nijako oddeliť: dynamickosť je podmienkou tvorivosti, tvorivosť je zmyslom dynamickosti. Oboje tvorí dve zložky jedného vzájomne prepojeného pohybu, v ktorom individuovanosť, vnútorná diferencovanosť, mnohotvárnosť, mnohopočetnosť je garantom dynamickosti celého pohybu, integrovanosť, celosť garantom jeho komplexnosti“.⁷ Tvorivosť a dynamika ako dva aspekty toho istého procesu sa samozrejme snažia o vytvorenie novej kvality. Zajac ten proces pozoruje ako vzájomnú podmienenosť dvoch pohybov. V prvom, prostredníctvom vzájomného pôsobenia subsystémov možno identifikovať dva momenty (prítomnosť nezávislých mnohopočetných subsystémov a ich prelínanie). Druhý pohyb sa prejavuje v permanentnom zriaďovaní toho prvého. Na teoretickej úrovni sa to dá pozorovať ako pôsobenie dvoch dynamických princípov. Transaktívny princíp v podstate znamená vzájomné pôsobenie viacerých síl nielen v príčinnej následnosti, ale aj paralelne a spätne. S ním je úzko spätý princíp bilaterality javov, čo jednoducho znamená, že literárne dielo je vnútorne zriadený celok, ale zároveň je aj súčasťou komplexnejšieho celku. No tento princíp možno ilustrovať aj príkladmi bilaterálnej spätosti tak s vyššími celkami (systém kultúry, systém spoločenských procesov), ako aj s celkami nižšími, ktoré predstavujú jednotlivé zložky semiotickej štruktúry diela.

⁶ Tamže, s. 25.

⁷ Tamže, s. 30.

V ďalších kapitolách si Zajac na interpretáciách jednotlivých literárnych diel overuje svoje teoretické východiská. Vzťah teórie a jej interpretatívnych možností je podstatou literárnovednej práce. Bez podrobnejšej analýzy a bez detailov sa dá povedať, že jeho teória je interpretačne aplikovateľná. K tomuto treba dodať, že jeho spôsob výkladu spočíva vo vysokom stupni abstrakcie, do ktorého sa však veľmi často zapájajú metaforické pomenovania. Jedno z nich vidno už v titule záverečnej kapitoly prvej knihy, *Cesta ľadovcovým údolím*, kde uvádza anekdotu o Darwinovi, o ktorom sa hovorilo, že kráčal ľadovcovým údolím a uvedomil si, že už ním šiel pred rokmi, len nevedel, že je to ľadovcové údolie. Čítanie literárneho diela je vlastne ako cestovanie ľadovcovým údolím: pre čitateľa nie je dôležité, aby vedel, že je to ľadovcové údolie, podstatné je, aby sa ním vedel pohybovať. Ale pre literárneho teoretika je dôležité práve objavenie „ľadovca“, čiže zmyslu literárneho diela. Rozličné sú teda spôsoby odhaľovania zmyslu a aj ony majú svoju biografii. O nich Zajac stručne píše na viacerých miestach. Uvádza, napríklad, tri typy vzťahov v logike – alternatívne (princíp binárnych opozícií), inverzné (princíp konštrukcie a dekonštrukcie) a komplementárne (princíp vzájomného pôsobenia) – ktorým zodpovedajú tri vývinové línie literárnej vedy v 20. storočí. To sú samozrejme štrukturalizmus ako typ alternatívneho myslenia, dekonštrukcia ako typ inverzného myslenia a synergizmus ako typ komplementárneho myslenia.

Všetky uvedené otázky pertrakuje aj v druhej knihe, *Pulzovanie literatúry*, ktorá priamo nadväzuje na prvú a ktorú, ako píše v úvode, by bolo možné nazvať aj „pokusom o pulzačnú estetiku“. Princíp pulzovania je princíp nelineárnosti, a ako taký je v základoch estetickej funkcie. Zajac ho v prvej a v druhej knihe definuje na viacerých miestach. V spomínanom úvode k druhej knihe, kde stručne uvádza problematiku, ktorou sa zaoberá v jednotlivých kapitolách, o princípe pulzovania, ako o kľúčovom pojme celkového uvažovania o tvorivosti, píše: „Ide najmä o konštatovanie, že je to práve pulzácia aj zdanlivo nespojitých prvkov, ktorá umožňuje podržať predstavu o celistvosti literárneho diela, pričom sa táto celistvosť neutvára prostredníctvom jednej (a v tomto zmysle totálnej) idey, ktorá ‚nasvecuje‘ všetky zložky literárneho diela, ale v mnohopočetných a mnohovýznamových vzťahoch medzi jednotlivými individuovanými prvkami. Znamená to, že táto celistvosť nie je v zmysle abstrakcie prázdna, ale že je plná, že ju možno uchopiť len cez jednotlivé individuované vzťahy a prepojenia, a len v celej plnosti textu, v jeho nedanosti, otvorenosti, nehotovosti a principiálnej ne-ukončenosti.“⁸

S podobnou definíciou sa stretávame aj na konci kapitoly *Pokus o pulzačnú estetiku* ako s teoretickým výstupom interpretácie Traklovej básne *Grodek*. Nie náhodou sa táto začína zdôrazňovaním problému zmyslu ako jednej z kľúčových otázok súčasnej estetiky. Zajac stručne uvádza sprotikladnené názory jednotlivých teoretikov, najmä keď sa problém zmyslu privedie do súvislostí s antitézou pravda – lož. Problém semiózy u Lyotarda a Baudrilarda je napríklad pochopený ako prejav existenčného klamstva, zatiaľ čo Derrida zdôrazňuje, že nemožno semioticky obsiahnuť pravdu inak než sériou neustálych posunov, ktoré východiskovú existenčnú pravdu dekonštruujú. Potrebné je totiž nájsť spôsob, ako preklenúť protikladnosť monosémia – polysémia; Zajac sa to pokúsil preklenúť pojmom pulzácie: „Tento pojem neznačí vo svojom základe nič iného ako to, že v dynamických procesoch sa v istej fáze menia lineárne pohyby na nelineárne, pulzačné, pri ktorých začnú pôvodne systémovo nezlučiteľné javy navzájom oscilovať, takže máme do činenia ‚so zložitým, pulzujúcim dialógom‘ (Lotman)“.⁹

⁸ Zajac, c. d. 2, s. 7.

⁹ Tamže, s. 22.

Je známe, že dekonštruktivizmus chápanie principiálnej diseminácie zmyslu ilustruje významovo navrstvenými a ambivalentnými textami. Zajac kladie otázku, či aj v týchto textoch možno objaviť pulzovanie zmyslu, ktoré aj napriek výraznej polysémii poskytuje dielu charakteristiku celistvosti. Traklova báseň *Grodek* mu poskytla bohatý materiál na previerku tejto otázky. Interpretuje všetky štruktúrne úrovne básne a pri všetkých prichádza k záveru o jej významovej ambivalentnosti (na pláne lexikálnom, veršovom a syntaktickom, žánrovom, tematickom, priestorovom a časovom). Významovo kľúčové sú dva posledné verše (*Die heisse Flamme des Geistesnährt heute ein gewaltiger Schmerz, / Die ungeborenen Enkel – Horiaci plameň ducha živí dnes mocná bolesť, / nenarodení vnuci*), pričom prvý alegoricky zobrazuje koniec dejín („tu stojí“ [človek – M. H.] „pred troskami svojho pôsobenia, pred ničivými účinkami toho, čo sám stvoril“, ¹⁰), ale uvádzaním záverečného motívu „nenarodených vnukov“ sa znova nastoľuje významová ambivalentnosť. Vnuci, ktorí sa nenarodia, alebo vnuci, ktorí sa ešte nenarodili, je vlastne tá ambivalentnosť, ktorá významovo rezultuje definitívnym koncom alebo možným začiatkom. Interpretácia Traklovej básne potvrdzuje teda východiskové predpoklady pulzačnej estetiky. Situácia, v ktorej sa ocitol lyrický subjekt Traklovej básne, prislúcha k situáciám, v ktorých dochádza k ľudskej dekonštrukcii, ale jej alternatívnosť a ambivalentnosť, miení Zajac, nerezultuje disemináciou zmyslu, ale ho necháva otvoreným a samotné dielo zostáva celistvé v pulzovaní svojho mnohorakého zmyslu. A celkom na konci možno vidieť, ako je definícia pulzačnej estetiky zušľachtená interpretáciou Traklovej básne: „Nelineárne situácie nemožno zvládnuť lineárne, kauzálne, ale len pulzačne, prienikom vlastností, ktoré sú zdanlivo nespojiteľné. Platí to pre každé literárne dielo, a o to viac pre literárne dielo, pre ktoré je charakteristická ambivalentnosť či mnohoznačnosť zmyslu. Ak túto mnohoznačnosť zmyslu kauzálne (a teda racionalisticky) neodmietneme, ak ju pulzačne (a teda existenčne) akceptujeme, mení sa estetická nevôľa na estetický zmysel ľudského údely, jeho životodarnej, no aj ničivej povahy.“¹¹

(2005)

LITERATÚRA

- POPOVIČ, Anton: Komunikačný aspekt literatúry. In: *Slovenská literatúra*, roč. 26, 1979, č. 1, s. 76 – 98.
 ZAJAC, Peter: *Tvorivosť literatúry*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1990.
 ZAJAC, Peter: *Pulzovanie literatúry*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1993.

Prof. Michal Harpáš
 Filozofická fakulta Univerzity v Novom Sade
 Dr. Zorana Đinđića 2
 21 000 Nový Sad
 Srbsko
 e-mail: harpan.m@gmail.com

¹⁰ Tamže, s. 26.

¹¹ Tamže, s. 27.